

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА НА СПАДЩИНУ З ПРАВОМ ВЛАСНОСТІ В РАДЯНСЬКОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Половинкіна Р.Ю., аспірант

Запорізький національний університет

Стаття присвячена історико-правовому аналізу інститутів спадкування та права власності в праві радянського періоду. На основі проведеного дослідження автор статті пропонує самостійні висновки та судження про співвідношення публічних та приватних інтересів при реалізації права на спадкування та права власності в зазначений період.

Ключові слова: право власності, право на спадщину, особиста власність, заповіт, статика та динаміка у відносинах власності, правомочності власника.

Половинкина Р.Ю. СООТНОШЕНИЕ ПРАВА НА НАСЛЕДОВАНИЕ С ПРАВОМ СОБСТВЕННОСТИ В СОВЕТСКОМ ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ / Запорожский национальный университет, Украина

Статья посвящена историко-правовому анализу институтов наследования и права собственности в праве советского периода. На основании проведенного исследования автор статьи предлагает самостоятельные выводы и суждения о соотношении публичных и частных интересов при реализации права на наследование и права собственности в указанный период.

Ключевые слова: право собственности, право на наследование, личная собственность, завещание, статика и динамика в отношениях собственности, правомочия собственника.

Polovinkina R.Y. CORRELATION BETWEEN INHERITANCE RIGHTS AND OWNERSHIP RIGHTS IN THE SOVIET CIVIL LAW / Zaporizhzhya national university, Ukraine

The article describes the historical and legal analysis of institutions of inheritance and property rights law in the Soviet period. Basing on the study, the author suggest her own conclusions and judgments of the correlation between public and private interests in implementing the inheritance rights and ownership rights during this period.

Key words: ownership rights, right to inherit, personal property, wills, statics and dynamics in the relations of property, proprietary rights.

Право на спадщину є найдавнішим інститутом цивільного права, він з'являється з виникненням права власності. У різні історичні періоди розвиток поняття права на спадщину зазнавав коректив і змінювався разом із суспільними відносинами. У період формування радянського цивільного права підхід до розуміння права на спадщину і права власності базувався на марксистсько – ленінській ідеології, що заперечувала право приватної власності. Однак радянське цивільне право стало основою для формування сучасного цивільного права України. Дослідженням інститутів права власності та права на спадщину займалися багато цивілістів того часу, а саме Генкін Д.М., Серебровський В.І, Іоффе О.С., Алексєєв С.С., Грибанов В.В., Гордон В.К., Дроніков В.К. та інші, однак дослідження проводились із врахуванням вимог, які нав'язувались радянською владою. Інтерес до дослідження інститутів права власності та права на спадщину не згасає і досі, про це свідчать дослідження науковців, які захистили дисертаційні дослідження, пов'язані з цим питанням, а саме Заїка Ю.О., Нелін О.І. та інші.

Метою статті є історико-правовий аналіз інститутів права власності та спадкування для виявлення їх особливостей та закономірностей розвитку.

Рівень розвитку суспільних відносин, пов'язаних із власністю, якісно відображає рівень розвитку відносин, пов'язаних із спадкуванням. Україна є країною із перехідною економікою, хоч і в багатьох програмах і меморандумах вже проголосила себе країною із ринковою економікою, тому відносини права приватної власності та спадкування потребують дослідження та опрацювання, оскільки одним із способів набуття права власності є спадкування майна після померлого.

Взаємозв'язок інституту спадкування з інститутом власності є очевидним: спадкове право надає праву власності «кінцеве значення» і правонаступність, визначає ті рамки, в яких власник має право необмежено розпоряджатися своїм майном. Тісний зв'язок спадкового права з правом власності, так чи інакше, наголошувався всіма правовими і економічними школами і течіями. У період розвитку радянської влади питання взаємозв'язку інституту спадкування і відносин власності мали місце у вітчизняній юридичній літературі в основному в післяреволюційний період і під час НЕПу.

Останнім часом поширене уявлення про власність як природне право людини. Шершеневич Г.Ф. з цього приводу у своїх працях зазначає, що закріплення певних явищ у праві можливе лише з розумінням природи людини у всіх її виявах, з проникненням у потреби людини, її здібності і прагнення [1, 25]. Саме тому основою для вираження реалізації прав і свобод людини виступає приватна власність, визначення особи як власника, певної речі, об'єкта. Право власності необхідно розглядати, враховуючи повноваження власника, а саме правомочності по володінню, користуванню та розпорядженню майном. З цього приводу влучно зазначає Спасибо-Фатєєва І.В., а саме що, ставлення особи до речі як до своєї можливо лише в тому разі, коли інші особи ставляться до цієї речі як до чужої. Фактичне панування над річчю лише певної особи може бути тільки при усуненні від такого панування інших осіб, які відповідно ставляться до цього і визнають та відчувають себе сторонніми по відношенню до цієї речі [2, 77]. Отже, ставлення до речі як до своєї має насамперед суб'єктивний характер, якого зовсім не достатньо для ствердження про існування права власності. Об'єктивно воно повинно бути поєднане з можливістю здійснення власником певних можливостей щодо свого майна, які йменують повноваженнями власника.

Для реалізації прав спадкодавця (за законом) чи заповідача (за заповітом) наявність речей у натурі не обов'язково. Спадкодавець може і не бути власником майна, він може залишити після своєї смерті борги або право користування майном, тому правомочності власника можуть не збігатися з правом спадкодавця.

Часто цивільні права представляють через відносини статичні та динамічні, де власність демонструє статичність, а зобов'язання – динамічність, тому необхідно з'ясувати право на спадкування як пов'язане зі статикою чи динамікою відносин. Скловський К.І. розглядає власність з економічного та правового аспектів та зазначає, якщо динаміка пов'язана з обігом, то тоді ми мусимо визнати, що в «спокійному» стані статичні виявити не можна. По-друге, статичність власності призводить до виснаження з неї можливості її руху, майже усунення наповнення її цією можливістю і набуття такої лише зі втягненням її в обіг через вчинення правочинів. Тоді і правомочність розпорядження власністю є не діючою для права власності як права статичного, «замороженою» до виникнення інших, динамічних відносин, де вона й реалізується. У такому разі межа статично-динаміки в праві власності й повинна пролягати саме в розпорядженні, а відсіль – нелогічність ствердження про статику власності або про виключення з поняття про неї правомочності на розпорядження як відбиток динаміки [3, 95].

Власність, взята в якості одиничного і конкретного факту об'єктивної дійсності, в її статичному моменті існування, сприймається свідомістю насамперед як влада над речами або як ставлення суб'єкта до речей «як до своїх».

У радянському цивільному праві право власності характеризується як право особи володіти, користуватись і розпоряджатись майном у межах, встановлених законом. Таким чином, у законі власність визначається як суб'єктивне право на майно, як гарантована уповноваженій особі можливість діяти певним чином зі своїм майном, як ставлення особи до майна.

Право власності є юридичним способом розподілу майна в суспільстві шляхом наділення осіб суб'єктивними правами на нього. Ця мета досягається встановленням з боку держави правових норм поведінки людей, у яких юридично забезпечується монополія влади особи на майно, як виняткову сферу його особистої волі.

Право власності дає можливість вирішити питання про те, кому за законом належить майно в результаті привласнення і тим самим відмежувати майно однієї особи (власника) від майна інших осіб (не власника).

Маслов В.Ф. зазначає, що право власності закріплює існуючу в суспільстві систему розподілу матеріальних благ, воно характеризує статику майнових відносин на відміну від права зобов'язального, яке регулює процес присвоєння майнових благ [4, 12].

Правовідносини власності – це відношення між власником, з одного боку, і невласником – з іншого. Абсолютність влади надається власнику покладанням обов'язку пасивного утримання всіх інших осіб від здійснення дій щодо речі, яка належить власникові. Право власності визначається настільки абсолютним, що виконання цього обов'язку пасивного утримання само по собі достатньо, щоб інтереси власника юридично були задоволені.

Іншими словами: право власності, на відміну від зобов'язального права, здійснюється без посередництва іншої особи, тоді як у зобов'язальному праві між уповноваженою особою і річчю (предметом зобов'язання) є особа, яка повинна передати, надати річ або вчинити будь-яку іншу дію у відношенні речі.

Юридичний зміст права власності як суб'єктивного права розкривається лише шляхом аналізу правомочностей власника, за допомогою яких досягається мета задоволення його інтересів. Об'єм цих правомочностей встановлений законом: володіння, користування і розпорядження. Тому визначення права власності обов'язково має включати в себе перелік тих засобів (володіння, користування і розпорядження), які необхідні власнику для здійснення його влади.

Правомочності володіння, користування і розпорядження майном не можуть бути зведені лише до фактичної можливості власника діяти у відношенні майна певним чином, а є водночас юридичною можливістю здійснити свою волю, владу. Остання ж визнається законом і за тим, хто втратив володіння річчю, фактично не користується і не розпоряджається нею в сенсі фізичному чи господарському. Тому фактичний стан речей може не збігатися з їх юридичним розподілом: річ може юридично належати одній особі, а насправді перебувати у владі іншого. При реалізації права на спадщину в спадкодавця, як власника майна, правомочності по володінню, користуванню та розпорядженню юридично можуть не збігатись із фактичним станом речей.

Маслов В.Ф. влучно зазначає, що поняття правомочностей власника на володіння, користування і розпорядження майном включає в себе не тільки фактичну сторону, як фізичну можливість поступати з речами певним чином (тобто ставлення особи до самої речі), але і юридичну сторону – як право усунути, виключити вплив інших осіб на ці речі, об'єкти його права власності [4, 37].

Генкін Д.М. вважає, що право власності відображає як статику (володіння), так і динаміку (розпорядження, користування) відносин власності [5, 27]. Але право відображає всі ці відносини власності не тільки в інституті права власності, а й інших правових інститутах. Правомочність розпорядження, що належить власнику, є підставою для виникнення різних зобов'язальних правовідносин.

Право на спадкування є специфічним видом відносин. Вони виникають при настанні юридичних фактів при закінченні однієї дії, яка породжує виникнення відносин із прийняттям спадщини, таким чином відбувається зміна власників майна.

Цивільно регулювання власності не можна зводити лише до статички відносин власності – до володіння об'єктами власності. Воно охоплює правомочності власника щодо користування та розпорядження, тобто динаміку власності. Разом із тим динаміка власності опосередковується не тільки правом власності, а й іншими інститутами цивільного права. Отже, різниця в правовому опосередкуванні відносин власності в їх статичному та динамічному вираженнях полягає в тому, що статика власності опосередковується тільки правом власності, так і іншими інститутами цивільного права. Наприклад, володіючи правомочністю розпорядження, власник вступає в зобов'язальні правовідносини по відчуженню речі, зі здачі її у найм, по віддачі її в заставу кредиту з метою забезпечення зобов'язання. Угода встановлює, зокрема, зобов'язальні правовідносини між сторонами (договір купівлі-продажу). Але сама дія, що надає угоду, є одночасно здійснення правомочностей власника по розпорядженню річчю. Таким чином, у динаміці відносин власності здійснення власником належних йому правомочностей може бути юридичним фактом, породжуючи інші правовідносини. При цьому слід мати на увазі, що саме право власності розглядається як суб'єктивне право, ще не є юридичним фактом. Юридичним фактом є певний спосіб здійснення власником своїх правомочностей, вчинення ним дій, виявленням їм волі для встановлення відносин із третіми особами. За загальноприйнятою класифікацією юридичних фактів таке здійснення власником правомочностей має бути віднесене до дій.

У ряді випадків для того, щоб виникло правовідношення на основі здійснення власником своїх правомочностей, недостатньо одного юридичного факту – здійснення власником своїх правомочностей, необхідна наявність і ряду інших юридичних фактів (складний склад юридичних фактів). Так, для того, щоб наступило спадкування за заповітом, недостатньо, що заповідач як власник розпорядився речами на випадок смерті, потрібен ще ряд юридичних фактів: смерть спадкодавця, прийняття спадщини спадкоємцем.

Сутність спадкування вперше було розкрито в доповіді К. Маркса до Генеральної ради Першого Інтернаціоналу Базельською Конгресу в 1869 р., де він зазначав, що право спадкування має соціальне значення лише остільки, оскільки воно залишає за спадкоємцем ту владу, яку покійний мав за життя, а саме владу привласнювати продукти чужої праці за допомогою своєї власності. Наприклад, земля дає землевласнику за життя владу під титулом ренти привласнювати без будь-якої компенсації плоди чужої праці. Капітал дає йому владу робити те ж саме під титулом прибутку і процента. Власність на цінні папери дає йому можливість жити, не працюючи, плодами чужої праці і т.д. Спадкування не створює цієї можливості перекладати плоди праці однієї людини в кишеню іншої – воно стосується лише зміни осіб, що володіють цією можливістю [6, 55]. К. Маркс вважав великою помилкою вчення соціалістів-утопістів (Базара та інших послідовників Сен-Сімона) про право на спадщину, що розглядали право спадкування не як юридичний наслідок, а як економічну причину нинішньої організації суспільства і вимагали скасування права спадкування. Однак К. Маркс і Ф. Енгельс висунули в «Маніфесті Комуністичної партії» в якості одного з найважливіших заходів, які повинна провести пролетарська революція, а саме скасування права на спадкування. Під вимогою скасування права на спадкування вчені розуміли викорінювання буржуазного права приватної власності та права на спадкування.

У вищезгаданій доповіді К. Маркс вказав, що як і все цивільне право взагалі, закони про спадкування є не причиною, а наслідком, юридичним висновком з існуючої економічної організації суспільства, яка заснована на приватній власності на засоби виробництва ... зникнення права на спадкування буде природним результатом тієї соціальної перебудови, яка скасує приватну власність на засоби виробництва; але скасування права спадкування ніколи не може стати відправною точкою такого соціального перетворення [6, 317]. Отже, із знищенням права приватної власності зникне і право на спадщину, тому 27 квітня 1918 року ВЦВК приймає відповідний Декрет «Про відміну спадкування», де чітко в ст. 1 зазначається, що «спадкування як за законом, так і по духовному заповіту відміняється. Після смерті власника майна, яке йому належало (як рухоме, так і нерухоме), стає державним надбанням Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки» [7, 117]. Однак був і виняток, при якому до видання декрету про загальне соціальне забезпечення нужденні, що не мають прожиткового мінімуму, непрацездатні родичі по прямій низхідній і висхідній лінії, повнорідні і неповнорідні брати і сестри та того з подружжя, що пережив спадкодавця, отримують матеріальне забезпечення, яке залишилось після померлого майна. Цікаво, те що усиновлені, приймаки, прийми та їхні нащадки по відношенню до усиновителів та усиновителі по відношенню до усиновлених, приймків, приймів та їхніх нащадків прирівнюються до родичів за походженням і тому мають право на соціальне забезпечення, якщо вони є нужденними.

Громадяни масово почали дарувати своє майно родичам, тому в травні 1918 року приймається новий Декрет про основні приватні майнові права, визнані РРФСР, що охороняються її законами і захищаються судами РРФСР», який закріпив основні правила спадкування майна за законом і за заповітом подружжя і прямих низхідних родичів спадкодавця в межах загальної вартості спадщини в 10 000 золотих рублів. Ці положення в подальшому були відображені в статтях Цивільного кодексу, який був прийнятий у 1922 року. Також 20 травня 1918 року ВЦВК приймає Декрет «Про дарування», яким було заборонено дарування майна, вартість якого була вище 10000 золотих рублів, якщо договір дарування визнавався не дійсним, то предмет дарунку переходив у власність держави.

Влада Радянського Союзу декларативно закріпила право особистої власності та право на спадщину, яке було відображене в Конституції СРСР і в Конституціях союзних республік: так, стаття 10 Конституції СРСР, 1936 року, встановлювала охорону права особистої власності громадян. Цей термін уперше з'явився в законі саме тоді, коли особиста власність як економічна категорія остаточно склалася.

Радянське спадкове право складає одну з частин радянського цивільного права, знаходиться в тісному зв'язку з правом особистої власності. Зовсім не випадково в одній і тій же главі Конституції СРСР трактується про соціалістичну власність і право спадкування, і право на спадкування ставиться разом із правом особистої власності (гл.1 ст.10 Конституції СРСР).

Таким чином, охорона законом права особистої власності, а також права спадкування особистої власності громадян на предмети споживання, є конституційним принципом.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що в тексті проекту Конституції СРСР, представленого Конституційною комісією на розгляд Надзвичайного VIII Всесоюзного з'їзду Рад, у ст.10

вказувалося, що охороні законом підлягає «особиста власність громадян». Редакційною комісією з'їзду в ст.10 було внесено дві суттєві поправки. Перша з них полягала у вказівці, що охороні законом підлягає не «особиста власність громадян», а «право особистої власності громадян»; друга поправка полягала в доповненні ст.10 вказівкою, що, поряд з охороною законом права особистої власності, охороняється законом і «право спадкування особистої власності громадян». Обидві ці поправки до ст.10, включені в остаточний текст проекту Конституції, затвердженого Надзвичайним VIII Всесоюзним з'їздом Рад [8, 37].

Конституція СРСР нерозривно пов'язує право особистої власності громадян із правом спадкування особистої власності.

Дроніков В.К. у своїй науковій роботі приводить приклади, де в Конституціях держав дружніх з СРСР також проголошувалося право на спадкування як один із принципів, який підлягає охороні законом. Це вихідне положення було у подальшому відображено в законодавчих нормах про спадкування за заповітом у ряді законодавств, а саме: у Польській Народній Республіці 8 жовтня 1946 року був виданий Декрет «Спадкове право», який набув чинності з 1 січня 1947 року; у Болгарській Народній Республіці 3 січня 1949 року Великими Народними Зборами було прийнято «Закон про спадщину», опублікований 29 січня 1949 року; у Чехословацькій Республіці видано Цивільний кодекс, який вступив у дію з 1 січня 1951 року [9, 9].

Отже, право на спадщину та право власності співвідносяться як частина та ціле, оскільки одним із способів набуття права власності є спадкування майна. Сукупність встановлених радянською владою законодавчих норм, що регулюють умови та порядок переходу в спадщину права особистої власності громадян та інших належних їм майнових прав, складає радянське соціалістичне спадкове право, що є частиною радянського соціалістичного цивільного права, однак у цей період багато норм носять декларативний характер. Спадкові правовідносини об'єктивно відображають стан суспільного, економічного, політичного і духовного розвитку певного історичного періоду, обмеження спадкових прав – це ті проблеми, що існували протягом історії розвитку спадкового права і лише останнім часом поступово вирішуються. Інститут спадкування проходить шлях, аналогічний тому, який проходив інститут права приватної власності: від повної відміни до його закріплення в Конституції і встановлення механізму реалізації в Цивільному кодексі. Висновки та пропозиції, сформульовані в даній статті, можуть у подальшому стати вихідними положеннями для майбутніх наукових розробок в історії розвитку спадкового права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: в 4 т. / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Бр. Башмаковых, 1910. – Т.1: Часть теоретическая. – 1910. – 457 с.
2. Спасибо-Фатеева І.В. Юридична природа права на управління в акціонерному товаристві / І.В. Спасибо-Фатеева // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 3. – С. 77-88.
3. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве / К.И. Скловский. – М.: Дело, 1999. – 357 с.
4. Маслов В.Ф. Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР / В.Ф. Маслов. – Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1968. – 319 с.
5. Генкин Д.М. Право собственности в СССР / Д.М. Генкин. – М.: Гос изд-во юридической литературы, 1961. – 223 с.
6. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф.Энгельс – М.: Гос. Изд-во полит. литературы, 1955. – 389 с.
7. Хрестоматия по истории отечественного государства и права 1917-1991 гг. / [Власов В.К., Липницкий А.В., Лушихина И.М. и др.]; под ред. О.И. Чистякова – М.: Зеркало, 1997. – 856 с.
8. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и стаховому праву / В.И. Серебровский. – [2-е изд.]. – М.: Статус, 2003. – 560 с.
9. Дроников В.К. Наследование по завещанию в советском праве / В.К. Дроников. – К.: Изд-во Киевского гос. университета им. Т.Г. Шевченка, 1957. – 135 с.